প্ৰথম অধ্যায়

অৰ্থনৈতিক ভূগোল ঃ বিষয়বস্তু আৰু সম্পদ

মূলআলোচ্যবিষয়

- অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ সংজ্ঞা, বিষয়বস্তু, পৰিসৰ আৰু শাখা-প্ৰশাখা
- সম্পদৰ অৰ্থ, গুৰুত্ব আৰু শ্ৰেণীবিভাজন
- সম্পদৰ ব্যৱহাৰ
- সম্পদ সংৰক্ষণ ঃ অৰ্থ, প্ৰয়োজনীয়তা, পদ্ধতি আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় তথা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় অনুষ্ঠানৰ ভূমিকা

১.১ ঃ অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ সংজ্ঞা আৰু বিষয়বস্তু

ভূগোল বিষয়টো প্ৰধানকৈ প্ৰাকৃতিক ভূগোল আৰু মানৱ ভূগোল হিচাপে দুটা ভাগত বিভক্ত। অৰ্থনৈতিক ভূগোল মানৱ ভূগোলৰ অন্তৰ্গত এটা অন্যতম প্ৰধান শাখা। **ভূগোলৰ যিটো শাখাত সম্পদৰ উৎপাদন, বিতৰণ, উপভোগ আৰু বিনিময় আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত মানুহৰ কাৰ্যকলাপসমূহ স্থান আৰু কাল সাপেক্ষে অধ্যয়ন কৰা হয়, তাকে অৰ্থনৈতিক ভূগোল** (Economic Geography) বোলে। দৰাচলতে পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইৰ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ যিদৰে একে নহয়, ঠিক সেইদৰে ইয়াৰ মানৱসৃষ্ট পৰিৱেশো ভিন্ ভিন্ হয়।

ভূ-প্ৰকৃতি আৰু ভূতাত্ত্বিক গঠনৰ পাৰ্থক্যকে ধৰি জলবায়ু আৰু মাটিৰ বৈশিষ্ট্যৰ তাৰতম্যৰ বাবে ভূ-পৃষ্ঠৰ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ বেলেগ বেলেগ হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ভূ-পৃষ্ঠৰ কোনো ঠাই পাৰ্বত্য উচ্চভূমি, আন কোনো ঠাই সাৰুৱা সমভূমি, সাগৰ-মহাসাগৰীয় উপকূল ভূমি, কোনো ঠাই আকৌ জলবায়বীয়ভাৱে অতিপাত ঠাণ্ডা বা অতিপাত উষ্ণ।

তদুপৰি কিছুমান অঞ্চল অৰণ্যেৰে ভৰা বা আন কিছুমান অঞ্চল গৰাখহনীয়া আৰু বানপানীৰ প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগেৰে দুৰ্দশাগ্ৰস্ত। লগতে গছ-গছনি, পানী, খনিজ সম্পদ আদিৰ দৰে প্ৰাকৃতিক সম্পদৰো প্ৰাচুৰ্য, বিতৰণ আৰু গুণাগুণৰ ক্ষেত্ৰতো যথেষ্ট পাৰ্থক্য দেখা যায়। প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ এনে পাৰ্থক্যৰ ফলত মানুহ আৰু পৰিৱেশৰ সম্পৰ্কও পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইত একে নহয় আৰু ইয়াৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা মানৱ পৰিৱেশো বেলেগ বেলেগ হয়। অৰ্থাৎ সাৰুৱা সমভূমি অঞ্চল কৃষি, উপকূলীয় অঞ্চল মাছ ধৰা কাৰ্য আৰু যাতায়াত-ব্যৱসায়, খনিজ সম্পদত চহকী অঞ্চল উদ্যোগ, আনহাতে ঘাঁহনিৰ প্ৰাচুৰ্য থকা অঞ্চল পশু-পালনৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষভাৱে আগবঢ়া হয়।

দৰাচলতে ভূ-পৃষ্ঠত বিৰাজ কৰা প্ৰাকৃতিক আৰু মানৱসৃষ্ট পৰিৱেশৰ উপাদানবোৰৰ বিভিন্নতাৰ বাবে মানুহৰ জীৱন প্ৰণালী আৰু অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপো সকলো ঠাইতে বেলেগ বেলেগ হয়। এনে পাৰ্থক্যৰ বাবে কোনো এখন ঠাই যেতিয়া কৃষি কাৰ্যত উন্নত হয়, আন এখন ঠাই ব্যৱসায়-বাণিজ্য, ঔদ্যোগিক বা মৎস উৎপাদন কাৰ্যত চহকী হয়। এনে কাৰণতে পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ ঠায়েই ইখনে-সিখনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি এক সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰি চলি থাকে। **অৰ্থনৈতিক ভূগোলত সম্পদ আৰু মানুহৰ কাম-কাজ আদিৰ লগত জড়িত এনেধৰণৰ সকলোবোৰ কথাই আলোচনা কৰা হয়।**

১.২ ঃ অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ পৰিসৰ আৰু শাখাসমূহ

অৰ্থনৈতিক ভূগোলত প্ৰধানকৈ মানুহৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ বিতৰণ আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত কাৰক আৰু প্ৰক্ৰিয়াসমূহ অধ্যয়ন কৰা হয়। ইয়াৰ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ মূলতঃ তলত উল্লেখ কৰা বিশেষ প্ৰশ্নকেইটাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত—

(১) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটো ক'ত অৱস্থিত?

(২) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটোৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?

(৩) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটো আন কি কি পৰিঘটনাৰ লগত জড়িত?

(৪) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটো য'ত আছে তাতে কিয় হৈছে?

(৫) অৰ্থনৈতিক কাৰ্যটো য'ত আছে তাৰ পৰিৱৰ্তে আন এঠাইত হ'লে বেছি ভাল হ'লহেঁতেন নেকি?

উক্ত পাঁচটা প্ৰশ্নৰ প্ৰথম তিনিটাৰ লগত পৰম্পৰাগত অৰ্থনৈতিক ভূগোল জড়িত। কিন্তু পাছৰ দুটা প্ৰশ্নই বিশেষকৈ আধুনিক অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ ভেটি ৰচনা কৰিছে। আধুনিক অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ পিতৃস্বৰূপ জৰ্জ ছিজহ'ম (George Chisholm)ৰ মতে এখন ঠাইৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ গতি আৰু দিশ নিৰ্ণয় কৰাটোৱেই অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ মূল উদ্দেশ্য। আন দুজন অৰ্থনৈতিক ভূগোলবিদ জন্স আৰু ডাৰ্কেনৱাল্ডৰ (C.F. Jones and G.G. Darkenwald) মতে আকৌ অৰ্থনৈতিক ভূগোলে বিশেষকৈ উৎপাদনক্ষম বৃত্তি বা কাৰ্যকলাপ অধ্যয়নৰ লগত জড়িত আৰু লগতে কিছুমান অঞ্চল কিয় উৎপাদনত আগবঢ়া আৰু আন কিছুমান অঞ্চল কিয় আমদানি আৰু ব্যৱসায়-বাণিজ্যত আগবঢ়া এনে প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ উদ্‌ঘাটনত সহায় কৰে। অৰ্থাৎ অৰ্থনৈতিক ভূগোলে মূলতঃ মানুহৰ

উৎপাদনক্ষম কাৰ্যবোৰ আৰু পাৰিৱেশিক অৱস্থাৰ লগত এইবোৰৰ সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰে। মানুহৰ অৰ্থনৈতিক বৃত্তি বা কাৰ্য চাৰি প্ৰকাৰৰ ঃ

(১) প্ৰাথমিক বৃত্তি (Primary Occupation) ঃ যি কাৰ্যৰ দ্বাৰা মানুহে প্ৰকৃতিৰপৰা সম্পদ আহৰণ কৰে তাকে প্ৰাথমিক বৃত্তি বোলে। যেনে— কৃষি কাৰ্য, মাছ ধৰা কাৰ্য, বনজ সম্পদ আহৰণ, খনিজ সম্পদ আহৰণ ইত্যাদি।

(২) দ্বিতীয়ক বৃত্তি (Secondary Occupation) ঃ যি কাৰ্যৰ দ্বাৰা মানুহে প্ৰকৃতিৰপৰা আহৰণ কৰা বিভিন্ন দ্ৰব্য নানান প্ৰযুক্তিৰ জৰিয়তে মানুহৰ ব্যৱহাৰোপযোগী কৰি তোলা হয় তাকে দ্বিতীয়ক বৃত্তি বোলে। যেনে— শিল্পোৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া, বিভিন্ন নিৰ্মাণ তথা পুনৰ নিৰ্মাণ কাৰ্য ইত্যাদি।

(৩) তৃতীয়ক বৃত্তি (Tertiary Occupation) ঃ যি কাৰ্যৰ দ্বাৰা প্ৰাথমিক আৰু দ্বিতীয়ক বৃত্তিৰ যোগেদি উৎপাদিত সামগ্ৰীসমূহ উপভোক্তাৰ ওচৰ পায় তাকে তৃতীয়ক বৃত্তি বোলে। যেনে— যাতায়াত, পৰিবহণ, বজাৰ, পাইকাৰী বা খুচুৰা বিক্ৰী, পৰ্যটন, যোগাযোগ আদিৰ লগত জড়িত অৰ্থনৈতিক কাৰ্যসমূহ।

(৪) চতুৰ্থক বৃত্তি (Quaternary Occupation) ঃ যি কাৰ্যৰ দ্বাৰা দ্বিতীয়ক আৰু তৃতীয়ক বৃত্তিসমূহ অধিক সুচল তথা ফলপ্ৰসু কৰি তোলাত সহায় কৰে তাকে চতুৰ্থক বৃত্তি বোলে। যেনে— বেংক বা অন্য বিত্তীয় প্ৰতিষ্ঠান, প্ৰচাৰ মাধ্যম, প্ৰশাসন, শিক্ষা-গৱেষণা আদিৰ লগত জড়িত কাৰ্যসমূহ।

এটি বহল বিষয় হিচাপে অৰ্থনৈতিক ভূগোল কেইবাটাও পদ্ধতিৰে অধ্যয়ন কৰা হয়। তাৰ ভিতৰত আঞ্চলিক (Regional Approach), বিষয়বস্তু সম্বন্ধীয় বা পণ্যদ্ৰব্য সম্বন্ধীয় (Topical or Commodity Approach), আচৰণগত (Behavioural Approach), নীতি-নিয়ম (Principles Approach), তন্ত্ৰ-বিশ্লেষণ (System Analysis Approach) আৰু প্ৰতিষ্ঠানীয় (Institutional Approach) ভিত্তিক অধ্যয়নেই বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। সম্প্ৰতি অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ ব্যৱহাৰিক অধ্যয়নত সাংখ্যিক পদ্ধতি প্ৰয়োগৰ লগতে ভৌগোলিক তথ্য বিশ্লেষণ পদ্ধতি (Geographical Information System) আৰু বিভিন্ন সূত্ৰ-নিদৰ্শ (Theory-Model) আদিও ব্যৱহৃত হয়। সেয়ে বহু ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰিক অৰ্থনৈতিক ভূগোলত সমস্যা সমাধান পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

মানুহৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ যিদৰে বিভিন্ন, ঠিক সেইদৰে অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰো বহুতো বিশেষ শাখা-প্ৰশাখাই গঢ় লৈ উঠিছে। এইবোৰৰ ভিতৰত কৃষি ভূগোল (Agricultural Geography), ঔদ্যোগিক ভূগোল (Industrial Geography), সম্পদ ভূগোল (Geography of Resources), পৰিবহণ ভূগোল (Transport Geography), বজাৰ ভূগোল (Marketing Geography), পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়ন ভূগোল (Geography of Planning and Development), পৰ্যটন ভূগোল (Geography of Tourism) আদি বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য (তালিকা ১.১)। অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ

এনেবোৰ বিশেষ শাখাই মানুহৰ বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক কাৰ্য আৰু সেইবোৰৰ লগত জড়িত বিভিন্ন কথা-বতৰাবোৰ তন্ন-তন্নকৈ আলোচনা কৰে। যিহেতু যিকোনো অৰ্থনৈতিক কাৰ্য বা উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়া পৰিৱেশৰ লগত ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত সেয়ে সম্প্ৰতি সকলোতে বহনক্ষম উন্নয়নৰ (Sustainable Development) ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। উল্লেখযোগ্য যে অৰ্থনৈতিক ভূগোল আৰু ইয়াৰ শাখা-উপশাখাৰ অধ্যয়ন সম্পদ ভূগোলৰ লগত ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত। কাৰণ কোনো এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন দেশখনৰ সম্পদৰ মান আৰু প্ৰাচুৰ্যৰ ওপৰত বাৰুকৈয়ে নিৰ্ভৰ কৰে।

তালিকা ১.১ ঃ অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ প্ৰধান শাখাসমূহ আৰু বিষয়বস্তু

অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ শাখা	বিষয়বস্তু
(১) কৃষি ভূগোল	অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ এটি অন্যতম প্ৰধান শাখা। ইয়াত কৃষি কাৰ্যৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, কৃষিৰ প্ৰকাৰ, কৃষি কাৰ্যৰ বিতৰণ আৰু পদ্ধতি, শস্যৰ উৎপাদন আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত সূত্ৰ, কৃষি সামগ্ৰীৰ বজাৰ তথা আমদানি-ৰপ্তানি ইত্যাদি অধ্যয়ন কৰা হয়।
(২) ঔদ্যোগিক ভূগোল	ইয়াত উদ্যোগ স্থাপনৰ লগত জড়িত অৰ্থনৈতিক তথা অন্যান্য কাৰকসমূহ, উদ্যোগৰ প্ৰকাৰ আৰু ভৌগোলিক বিতৰণ, ঔদ্যোগিক সামগ্ৰীৰ উৎপাদন, উদ্যোগ অৱস্থানৰ লগত জড়িত সূত্ৰ, ঔদ্যোগিক সামগ্ৰীৰ বজাৰ তথা আমদানি-ৰপ্তানি ইত্যাদি অধ্যয়ন কৰা হয়।
(৩) সম্পদ ভূগোল	ইয়াত সম্পদৰ প্ৰকাৰ, আঞ্চলিক বিতৰণ, সম্পদ উদ্‌ঘাটন তথা উৎপাদনৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, সম্পদ আৰু উন্নয়নৰ সম্পৰ্ক, সম্পদৰ সংৰক্ষণ আৰু ব্যৱস্থাপনা আদি অধ্যয়ন কৰা হয়।
(৪) পৰিবহণ ভূগোল	ইয়াত পৰিবহণ ব্যৱস্থাৰ প্ৰকাৰ আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, সম্পদ বিতৰণত পৰিবহণৰ ভূমিকা, মানুহৰ যাতায়াত তথা অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপত পৰিবহণৰ ভূমিকা, অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন যেনে— ঔদ্যোগিক উন্নয়ন, কৃষি ক্ষেত্ৰৰ উন্নয়নত পৰিবহণ ব্যৱস্থাৰ উন্নয়নৰ ভূমিকা ইত্যাদি অধ্যয়ন কৰা হয়।
(৫) বজাৰ ভূগোল	ইয়াত বজাৰ স্থাপনৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু ইয়াৰ কাৰকসমূহ, বজাৰৰ প্ৰকাৰ আৰু বিতৰণ আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত সূত্ৰসমূহ অধ্যয়ন কৰা হয়।
(৬) পৰিকল্পনা আৰু উন্নয়ন ভূগোল	ইয়াত অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, পৰিকল্পনা ব্যৱস্থা, বহনক্ষম উন্নয়ন, অঞ্চল তথা উপাদান ভিত্তিক উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়া আদি অধ্যয়ন কৰা হয়।
(৭) পৰ্যটন ভূগোল	ইয়াত পৰ্যটন আৰু ইয়াৰ বিকাশৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহ, পৰ্যটনৰ প্ৰকাৰ, পৰ্যটন ব্যৱস্থাৰ উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়া আৰু পৰিকল্পনা আদি অধ্যয়ন কৰা হয়।

১.৩ ঃ সম্পদৰ অৰ্থ আৰু গুৰুত্ব

চিত্ৰ ১.১ ঃ প্ৰাকৃতিক সম্পদ

মানুহৰ জীৱন ধাৰণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সকলোবোৰ বস্তুকেই **সম্পদ** (Resource) বোলা হয়। পৃথিৱীৰ বুকুত থকা বায়ু, পানী, সূৰ্যৰ ৰশ্মি, মাটি, গছ-গছনি, ফল-মূল, খনিজ পদাৰ্থ আদি আটাইবোৰেই মানুহৰ বাবে লাগতিয়াল। সেয়েহে এইবোৰ সম্পদ। এই সম্পদসমূহ মানুহে প্ৰধানকৈ প্ৰকৃতিৰ বুকুৰপৰাই বিভিন্ন উপায়েৰে আহৰণ কৰে। প্ৰকৃতিৰপৰা লাভ কৰা এই সম্পদবোৰ (চিত্ৰ ১.১) মানুহে নিজৰ শক্তি, বিদ্যা-বুদ্ধি আৰু কৌশল প্ৰয়োগ কৰি ব্যৱহাৰ কৰে। এই সম্পদসমূহৰ প্ৰাচুৰ্যৰ বাবেই মানুহৰ মৌলিক প্ৰয়োজন— খাদ্য, আশ্ৰয় আৰু বস্ত্ৰকে ধৰি অন্যান্য বহু চাহিদা পূৰণৰ লগতে জীৱন ধাৰণৰ মানদণ্ডৰ উন্নয়ন সম্ভৱ হৈছে। কিন্তু মন কৰিবলগীয়া যে পৃথিৱীত পোৱা যিকোনো বস্তুৱেই সম্পদ নহয়। প্ৰখ্যাত অৰ্থনীতিবিদ জিম্মাৰমানৰ (Zimmermann) মতে, সম্পদ হ'বলৈ বস্তুটোৰ কাৰ্যকাৰিতা আৰু উপকাৰিতা (Functionality and Utility) গুণ দুটা থাকিব লাগিব। এনে দুটা গুণৰ বাবেই সম্পদ ব্যৱহাৰৰ যোগেদি মানৱ কল্যাণ আৰু আৰ্থ-সামাজিক উৎকৰ্ষ সাধন সম্ভৱ হৈছে। সেয়ে সম্পদ আৰু ইয়াৰ ব্যৱহাৰ মানৱ সমাজৰ উন্নয়নৰ লগত ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত। উল্লেখযোগ্য যে প্ৰকৃতি, মানুহ আৰু সমাজ-সংস্কৃতি তথা বিজ্ঞান-প্ৰযুক্তিৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ ফলতেই একো একোটা সম্পদৰ সৃষ্টি হয়। মানুহ সম্পদৰ লগত দুই ধৰণে জড়িত— সম্পদৰ উৎপাদক (Producer) হিচাপে আৰু সম্পদৰ উপভোক্তা (Consumer) হিচাপে। মানুহৰ প্ৰয়োজনীয় বহু সম্পদ যদিও প্ৰকৃতিয়ে যোগান ধৰে, ইয়াৰ বেছি ভাগেই মানুহে প্ৰয়োজন অনুসৰি ব্যৱহাৰৰ উপযোগী কৰি লয়। তদুপৰি প্ৰকৃতিত থকা সামগ্ৰীবোৰৰ কাৰ্যকাৰিতা আৰু উপকাৰিতা সম্পৰ্কীয় গুণবোৰ মানুহৰ জ্ঞানৰ জৰিয়তেহে উদ্‌ঘাটন কৰা হয়। মানুহৰ জ্ঞানৰ পৰিসৰ বৃদ্ধিৰ লগে লগে নতুন নতুন সম্পদৰো সৃষ্টি হৈছে আৰু ব্যৱহাৰ হৈছে। অৰ্থাৎ প্ৰাকৃতিকভাৱে পোৱা সম্পদৰ উপৰি বহুবোৰ সম্পদ, যেনে— প্ৰযুক্তি, ঘৰ-দুৱাৰ, ৰাস্তা-ঘাট, উদ্যোগ-কাৰখানা, স্কুল-কাৰ্যালয়, কৃষিকাৰ্যৰ সঁজুলি, যান-বাহন আদি মানুহে নিজে প্ৰস্তুত কৰে। সেয়েহে এনে সম্পদক মানৱ-সৃষ্ট সম্পদ (চিত্ৰ ১.২) (Man-made Resource) বোলা হয়। তদুপৰি সম্পদৰ উৎপাদক বা সৃষ্টিকৰ্তা হিচাপে মানুহো এক প্ৰকাৰৰ সম্পদ— যাক মানৱ সম্পদ (Human Resource) বুলি গণ্য কৰা হয়। মন কৰিবলগীয়া যে প্ৰাকৃতিক আৰু মানৱ সৃষ্ট সম্পদৰ ব্যৱহাৰৰ তাৰতম্য নিৰ্ভৰ কৰে মানুহৰ

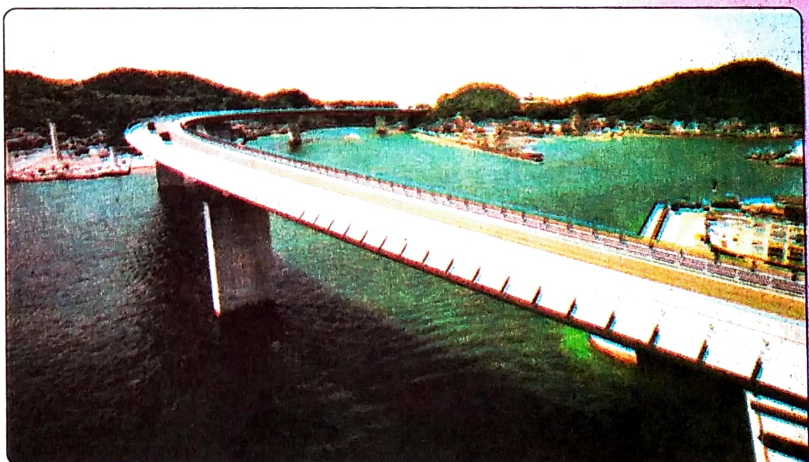

চিত্ৰ ১.২ ঃ মানৱসৃষ্ট সম্পদ

চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন আৰু নতুন প্ৰযুক্তিৰ উন্নয়নৰ ওপৰত। সেয়ে একেটা সম্পদৰে অৰ্থ ঠাই আৰু সময় ভেদে বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে।

সম্পদ পৰিৱৰ্তনশীল। আজি কোনো এটা সামগ্ৰী মানুহৰ দ্বাৰা ব্যৱহৃত নহ'লেও বা মানুহৰ বাবে অপকাৰী হ'লেও ভৱিষ্যতে সেই একেটা সামগ্ৰীয়েই মানৱ কল্যাণত ব্যৱহৃত হ'ব পাৰে। এনে সামগ্ৰীসমূহৰ যিবোৰে মানুহৰ কোনো ধৰণে উপকাৰ বা অপকাৰ সাধন নকৰে সেইবোৰক **নিৰপেক্ষ বা নিষ্ক্ৰিয় সামগ্ৰী** (Neutral Stuff) বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে মানুহে যেতিয়ালৈকে শক্তি উৎপাদনত কয়লা বা খনিজ তেলৰ ব্যৱহাৰ নাজানিছিল তেতিয়ালৈকে এইবোৰ কেৱল নিৰপেক্ষ সামগ্ৰীহে আছিল। আনহাতে, যিবোৰ সামগ্ৰী বা পৰিঘটনাই মানুহৰ অপকাৰ সাধন কৰে, সেইবোৰক **প্ৰতিৰোধক** (Resistance) বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে অনুৰ্বৰ মাটি, বানপানী জৰ্জৰিত অঞ্চল আদি একো একোটা প্ৰতিৰোধক (চিত্ৰ ১.৩)। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে পশ্চিমবংগত সঘনে বানপানী সৃষ্টি কৰা দামোদৰ নদীৰ ওপৰত বান্ধ নিৰ্মাণ কৰি জলবিদ্যুৎ শক্তি উৎপাদন আৰু জলসিঞ্চনৰ ব্যৱস্থা নকৰালৈকে দামোদৰ নদীক প্ৰতিৰোধক হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। গতিকে মানুহৰ জ্ঞানৰ প্ৰসাৰ আৰু বিজ্ঞান-প্ৰযুক্তিৰ উন্নয়নৰ ফলত পৃথিৱীত থকা এনে বহু নিৰপেক্ষ আৰু প্ৰতিৰোধক সামগ্ৰী মানুহৰ সু-প্ৰচেষ্টাৰ ফলত সম্পদলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে। সম্পদৰ এনে পৰিৱৰ্তনশীল বৈশিষ্ট্যৰ বাবেই আজি উপকাৰী বুলি গণ্য হোৱা এটা সামগ্ৰী বা পৰিঘটনা সময়ৰ গতিত অপকাৰী বা নিষ্ক্ৰিয় সামগ্ৰীলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ সামাজিক পৰিৱৰ্তন ঘটাৰ লগে লগে সম্পদৰ ধাৰণা আৰু ইয়াৰ আহৰণ আৰু ব্যৱহাৰৰো পৰিৱৰ্তন ঘটে।

চিত্ৰ ১.৩ ঃ অসমৰ বানপানী সমস্যা

উল্লেখযোগ্য যে বহু ক্ষেত্ৰত সম্পদ আৰু সম্পত্তি একে বুলি গণ্য কৰা হয়। কিন্তু অৰ্থনীতিৰ সূত্ৰ অনুসৰি যিবোৰ সামগ্ৰীৰ বিনিময় মূল্য আছে, সেইবোৰক **সম্পত্তি** (Wealth) বোলা হয়। মন কৰিবলগীয়া যে ব্যৱহাৰৰ উপযোগী হোৱাৰ উপৰি সম্পত্তিৰ যোগান তুলনামূলকভাৱে সীমিত আৰু ইয়াক এজনৰপৰা আন এজনলৈ মূল্যৰ জৰিয়তে হস্তান্তৰ কৰিব পাৰি। ভূমি, ঘৰ-দুৱাৰ, যন্ত্ৰ-পাতি, কোম্পানীৰ অংশ আদি সকলোবোৰ সম্পত্তি। ইয়াৰ বজাৰ মূল্য আছে। কিন্তু সূৰ্যৰ ৰশ্মি, বায়ু, পানী, মৃত্তিকা, নদী-হ্ৰদ, শিক্ষা, সামাজিক অনুষ্ঠান, উপযুক্ত চৰকাৰ, জনস্বাস্থ্য আদিক সম্পত্তিৰ শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা নহয়। কাৰণ ইয়াৰে কিছুমান অপৰ্যাপ্ত আৰু আন কিছুমান হস্তান্তৰ নহয় আৰু বজাৰ মূল্য নাই। গতিকে সকলোবোৰ সম্পত্তিয়েই সম্পদ, কিন্তু সকলো সম্পদ সম্পত্তি নহ'বও

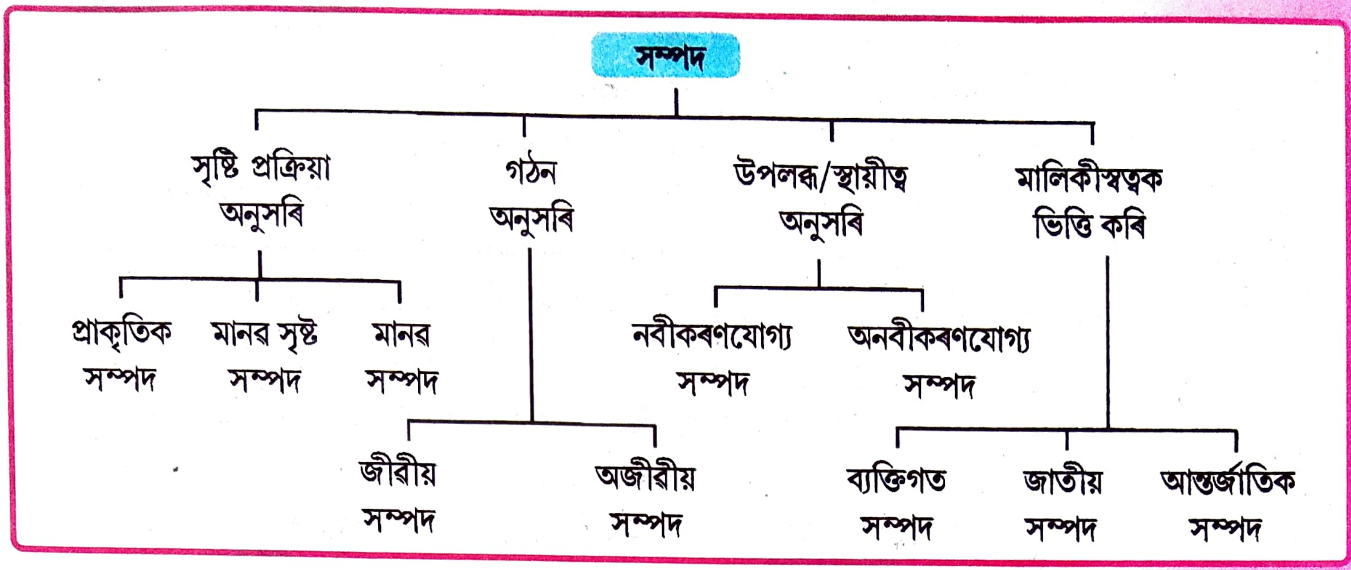

তালিকা ১.২ ঃ সম্পদৰ শ্ৰেণী বিভাজন

পাৰে। তদুপৰি সম্পদৰ জৰিয়তে মানৱ জাতিৰ কল্যাণ হয়, কিন্তু সম্পত্তিৰ দ্বাৰা মানুহৰ উপকাৰ বা অপকাৰ দুয়োটা হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে বজাৰ মূল্য থকা বিষ, ৰাসায়নিক কীটনাশক দ্ৰব্য আদি সম্পত্তি। কিন্তু এইবোৰৰ সেৱন মানুহৰ বাবে অপকাৰী বা বিপদজনক। সেয়ে এনেবোৰ সামগ্ৰী সম্পদ নহয়।

১.৪ ঃ সম্পদৰ শ্ৰেণী বিভাজন আৰু ব্যৱহাৰ

পৃথিৱীত বহু প্ৰকাৰৰ সম্পদ পোৱা যায়। যিদৰে পৃথিৱীত বিভিন্ন ধৰণৰ অসংখ্য সম্পদ পোৱা যায়, ঠিক সেইদৰে ইয়াৰ বিভাজনো বিভিন্ন ধৰণে কৰিব পাৰি। সৃষ্টি প্ৰক্ৰিয়া অনুসৰি সম্পদসমূহক বহলভাৱে প্ৰাকৃতিক, মানৱ-সৃষ্ট আৰু মানৱ সম্পদ হিচাপে বিভক্ত কৰিব পাৰি। তদুপৰি সম্পদসমূহক জৈৱিক আৰু অজৈৱিক সম্পদ; নবীকৰণযোগ্য আৰু অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ আৰু ব্যক্তিগত, জাতীয় আৰু আন্তৰ্জাতিক সম্পদ হিচাপেও বিভক্ত কৰিব পাৰি (তালিকা ১.২)।

যদিও সম্পদসমূহক বেলেগ বেলেগ ধৰণে বিভক্ত কৰা হয়, তথাপি বিভাজনৰ তালিকাত বহুতো সম্পদ ওপৰা-উপৰিকৈ থকা দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে, উদ্ভিদ এটা প্ৰাকৃতিক সম্পদ আৰু লগতে ই এটা জৈৱিক সম্পদ, নবীকৰণযোগ্য সম্পদ। আকৌ উদ্ভিদ এটা ব্যক্তিগত বা জাতীয় সম্পদো। ঠিক তেনেদৰে সোণ এটা প্ৰাকৃতিক সম্পদ আৰু লগতে ই এটা অজৈৱিক সম্পদ। ইয়াৰ উপৰি সোণক অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ আৰু ব্যক্তিগত বা জাতীয় সম্পদ বুলিও ক'ব পাৰি।

১.৪.১ প্ৰাকৃতিক, মানৱসৃষ্ট আৰু মানৱ সম্পদ ঃ

যিবোৰ সম্পদ যেনে— সূৰ্যৰ ৰশ্মি, বায়ু, পানী, পলস, গছ-গছনি, জীৱ-জন্তু, খনিজ পদাৰ্থ, নদ-নদী আদি প্ৰাকৃতিকভাৱে সৃষ্টি হৈ প্ৰকৃতিত বিয়পি থাকে, তেনে সম্পদবোৰক **প্ৰাকৃতিকসম্পদ** (Natural Resource) বোলা হয়। প্ৰাকৃতিক সম্পদসমূহ গোটা, জুলীয়া

বা গেছীয় আৰু ধাতৱীয় বা অধাতৱীয় অৱস্থাত পোৱা যায়। এনে প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ বহু সংখ্যকেই কেঁচা সামগ্ৰী হিচাপে উদ্যোগ, কল-কাৰখানা আদিত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তদুপৰি কয়লা, খনিজ তেল, প্ৰাকৃতিক গেছ আদিও প্ৰাকৃতিক সম্পদ যিবোৰক আমি শক্তিৰ উৎস হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰোঁ। আমি জানো যে প্ৰকৃতিৰপৰা আহৰণ কৰা বহু সামগ্ৰীয়েই প্ৰয়োজন সাপেক্ষে বিভিন্ন প্ৰযুক্তিৰ জৰিয়তে ৰূপান্তৰ কৰি মানুহৰ ব্যৱহাৰোপযোগী কৰি তোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে বাঁহৰপৰা কাগজ; কপাহৰপৰা কাপোৰ; খনিজ তেলৰপৰা নানান ধৰণৰ ৰং, নেপ্‌থা, কৃত্ৰিম কাপোৰ, ৰাসায়নিক সাৰ, কীটনাশক দ্ৰব্য, চাবোন, প্লাষ্টিক, কৃত্ৰিম ৰবৰ, মম আদি; গছ-গছনিৰপৰা নানান ধৰণৰ খাদ্য, ঔষধ, কাঠ, গৃহ নিৰ্মাণ সামগ্ৰী আদিৰ কথা ক'ব পাৰি। মানুহৰ প্ৰচেষ্টাৰ ফলত উৎপাদিত এনে সামগ্ৰীবোৰকে মানৱ সৃষ্ট সম্পদ বোলা হয়। প্ৰাকৃতিক সম্পদসমূহক ব্যৱহাৰৰ উপযোগী কৰিবলৈ মানুহৰ কাৰ্যদক্ষতা, শিক্ষা, প্ৰযুক্তি আৰু আগ্ৰহৰ প্ৰয়োজন হয়। এনেবোৰ গুণ থকাৰ বাবে মানুহকো সম্পদৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি মানৱ সম্পদ আখ্যা দিয়া হৈছে। দৰাচলতে মানুহেই সম্পদৰ সৃষ্টিকৰ্তা। মানৱ সম্পদৰ দ্ৰুত বিকাশৰ বাবেই জাপান, ছুইজাৰলেণ্ড, টাইৱান, ছিংগাপুৰ, দক্ষিণ কোৰিয়া আদি দেশবোৰ প্ৰয়োজনীয় বহু প্ৰাকৃতিক সম্পদ তথা উদ্যোগৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় নিজা কেঁচা সামগ্ৰীৰ অভাৱতো আজি পৃথিৱীৰ একো একোখন অগ্ৰণী আৰু সমৃদ্ধশালী দেশ হিচাপে পৰিগণিত হৈছে।

১.৪.২ জীৱীয় আৰু অজীৱীয় সম্পদ ঃ

প্ৰাকৃতিক গঠন অনুসৰি সম্পদসমূহৰ যিবোৰৰ জীৱ থাকে সেইবোৰক **জীৱীয় সম্পদ** (Biotic Resource) আৰু যিবোৰ নিৰ্জীৱ সেইবোৰক **অজীৱীয় সম্পদ** (Abiotic Resource) বোলে। উদ্ভিদ, প্ৰাণী, মাছ, শস্য আদি জীৱীয় সম্পদ। আনহাতে, মাটি, শিল, পানী, বায়ু, খনিজ পদাৰ্থ, কয়লা আদি অজীৱীয় সম্পদ। কিন্তু জানিবলগীয়া কথা যে কয়লা, খনিজ তেল, প্ৰাকৃতিক গেছ আদি উৎপত্তিৰ দিশৰপৰা জীৱীয় মূলৰ। কিন্তু বৰ্তমান অৱস্থাত নিৰ্জীৱ হোৱা বাবে এইবোৰক অজীৱীয় সম্পদৰ শ্ৰেণীত ধৰা হয়।

১.৪.৩ নবীকৰণযোগ্য আৰু অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ ঃ

চিত্ৰ ১.৪ ঃ নবীকৰণযোগ্য সম্পদ— সৌৰশক্তি

পৃথিৱীত উপলভ্য প্ৰাকৃতিক সম্পদবোৰৰ ভিতৰত কিছুমান ব্যৱহাৰৰ পিছত একেবাৰে নিঃশেষ হৈ নাযায় আৰু আন কিছুমান ক্ৰমান্বয়ে নিঃশেষ হৈ যায়। যিবোৰ সম্পদ অনবৰত ব্যৱহাৰ কৰি থকাৰ পিছতো নবীকৰণ বা পুনঃপূৰ্ণীকৃত প্ৰক্ৰিয়াৰে কেতিয়াও একেবাৰে নিঃশেষ হৈ নোযোৱাকৈ ৰাখিব পাৰি, তেনে সম্পদবোৰক **নবীকৰণযোগ্য বা পুনঃপূৰ্ণীকৃত বা পুনঃসৃষ্টিক্ষম সম্পদ** (Renewable or Inexhaustible Resource) বোলা হয় (চিত্ৰ ১.৪)। অৰ্থাৎ সূৰ্যৰ ৰশ্মি, বায়ু, পানী, গছ-গছনি, জীৱ-জন্তু, মানুহ, শস্য আদি নবীকৰণযোগ্য সম্পদ।

এই সম্পদবোৰ প্ৰকৃতিৰ বুকুত সহজে সৃষ্টি হয়। অৱশ্যে গছ-গছনি আৰু প্ৰাণীৰ কিছুমান প্ৰজাতি অতিমাত্ৰা ব্যৱহাৰ তথা নানান প্ৰাকৃতিক নাইবা মানৱজনিত কাৰণত চিৰকালৰ বাবে বিলুপ্ত হৈছে বা বিলুপ্ত হ'ব পাৰে। আনহাতে, যিবোৰ সম্পদ ব্যৱহাৰৰ পিছত নৱীকৰণ বা পুনঃসৃষ্টি কৰিব নোৱাৰি আৰু একেবাৰে নিঃশেষ হৈ যায়, তেনে সম্পদবোৰক **অনবীকৰণযোগ্য বা ক্ষয়শীল বা পুনঃসৃষ্টিহীন সম্পদ** (Non-Renewable or Exhaustible Resource) বোলে (চিত্ৰ ১.৫) । উদাহৰণস্বৰূপে কয়লা, খনিজ তেল, খনিজ পদাৰ্থ (যেনে— তাম, সোণ, চুণশিল, লো, ৰূপ আদি), প্ৰাকৃতিক গেছ আদি অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ। এনেবোৰ সম্পদ এবাৰ ব্যৱহাৰ কৰিলে চিৰদিনৰ বাবে লোপ পায়। সেয়ে এই ধৰণৰ সম্পদবোৰ যাতে সহজে শেষ নহয়, তাৰ বাবে এইবোৰৰ সুপৰিকল্পিত আহৰণ আৰু ব্যৱহাৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিব লাগে।

চিত্ৰ ১.৫ : অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ— কয়লা, পেট্ৰ'ল

১.৪.৪ ব্যক্তিগত, জাতীয় আৰু আন্তৰ্জাতিক সম্পদ :

পৃথিৱীত উপলভ্য সকলোবোৰ সম্পদক মালিকীস্বত্বৰ ভিত্তিত ব্যক্তিগত, জাতীয় আৰু আন্তৰ্জাতিক সম্পদ হিচাপে শ্ৰেণী বিভক্ত কৰিব পাৰি। মানুহৰ নিজ নিজ দখল বা অধিকাৰত থকা ভূমি, সা-সম্পত্তি আৰু নিজা ভাল গুণ যেনে— ভাল চৰিত্ৰ, শিক্ষা, কৰ্মদক্ষতা আদিক ব্যক্তিগত সম্পদ (Individual or Personal Resource) বোলা হয়। এখন দেশৰ তত্বাৱধান বা দখলত থকা সকলোবোৰ সম্পদ যেনে— ৰাস্তা-ঘাট, ভূমি, নদ-নদী, দলং, অভয়াৰণ্য, অৰণ্যত থকা গছ-গছনি আৰু জীৱ-জন্তু, শিক্ষানুষ্ঠান, প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থা, চৰকাৰ আদিক জাতীয় সম্পদ (National Resource) বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে কাজিৰঙা ৰাষ্ট্ৰীয় উদ্যানখন এটা জাতীয় সম্পদ (চিত্ৰ ১.৬)। আনহাতে, সকলো দেশৰ জাতীয় সম্পদ আৰু সমগ্ৰ বিশ্বৰ অধীনত থকা সম্পদ যেনে— সাগৰ-মহাসাগৰ আৰু ইয়াৰ খনিজ সম্পদ আৰু জীৱ-জন্তু, বায়ুমণ্ডল, অৰণ্য অঞ্চল আদিক একেলগে আন্তৰ্জাতিক বা বিশ্ব সম্পদ (International or World Resource) বোলা হয়। কাৰণ এই আটাইবোৰ সম্পদ সমগ্ৰ বিশ্বৰ মানৱ জাতিৰ কল্যাণত ব্যৱহৃত হয়। আন্তৰ্জাতিক সংস্থা ৰাষ্ট্ৰসংঘই ইয়াৰ নিৰ্ধাৰিত নীতি-নিয়ম অনুসৰি বিশ্ব সম্পদসমূহৰ উদ্‌ঘাটন আৰু ব্যৱহাৰ পৰিচালনা কৰে।

চিত্ৰ ১.৬ : কাজিৰঙা ৰাষ্ট্ৰীয় উদ্যান— এটা জাতীয় সম্পদ

উল্লেখযোগ্য যে উপৰোক্ত সম্পদসমূহ বিশেষকৈ প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ বিতৰণ একে নহয়। কাৰণ প্ৰাকৃতিক সম্পদবোৰৰ কিছুমান যেনে— সূৰ্যৰ ৰশ্মি, বায়ু, পানী আদি সকলোতে বিৰাজমান বা পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইতে উপলভ্য। এনেবোৰ প্ৰাকৃতিক সম্পদক চিৰ বিৰাজমান সম্পদ (Ubiquitous Resource) বোলে। আনহাতে, প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ যিবোৰ পৃথিৱীৰ কিছুমান বিশেষ বিশেষ স্থানতহে উপলভ্য তেনে সম্পদবোৰক স্থানিক সম্পদ (Localised Resource) বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে কয়লা, পেট্ৰ'লিয়াম, লো, ইউৰেণিয়াম আদি বিভিন্ন খনিজ পদাৰ্থ, উদ্ভিদ শ্ৰেণী, শস্য ইত্যাদি।

১.৫ ঃ সম্পদৰ ব্যৱহাৰ আৰু সংৰক্ষণ— অৰ্থ, প্ৰয়োজনীয়তা আৰু পদ্ধতি

সম্পদসমূহ বিশেষকৈ প্ৰাকৃতিক সম্পদ পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইতে সমানে পোৱা নাযায়। ইয়াৰে বহু প্ৰাকৃতিক সম্পদ আকৌ অনবীকৰণযোগ্য বা ক্ষয়শীল অৰ্থাৎ সীমিত। কিন্তু জনসংখ্যা বৃদ্ধিকে আদি কৰি মানৱ সভ্যতাৰ বিকাশৰ লগে লগে এনেবোৰ প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ব্যৱহাৰ সমগ্ৰ পৃথিৱীতে দ্ৰুতগতিত বৃদ্ধি পাইছে। আমেৰিকা, কানাডা, জাপান, জাৰ্মানী, ইংলেণ্ড আদি দেশবোৰ যদিও চীন আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ দৰে জনবহুল নহয়, তথাপি এইবোৰ দেশত প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ব্যৱহাৰ অত্যধিক। উল্লেখযোগ্য যে এই দেশবোৰে অৰ্থনৈতিক উন্নয়নত সমগ্ৰ বিশ্বতে শীৰ্ষস্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাৰ মূলতে হ'ল খনিজ সম্পদকে আদি কৰি অন্যান্য প্ৰাকৃতিক সম্পদৰাজিৰ অধিক মাত্ৰাত ব্যৱহাৰ। মন কৰিবলগীয়া যে উন্নত দেশবোৰত উচ্চ মাত্ৰাত হোৱা প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ব্যৱহাৰ আৰু উন্নয়নশীল দেশবোৰত জনবিস্ফোৰণৰ ফলত বৃদ্ধি পোৱা প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ব্যৱহাৰে সমগ্ৰ বিশ্বজুৰি বহু প্ৰাকৃতিক সম্পদ বিশেষকৈ লাগতিয়াল অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ নিঃশেষ হৈ যোৱাৰ এক ভয়াৱহ ইংগিত দিছে। এনে পৰিস্থিতিৰ জোৰা মাৰিবলৈ বা মোকাবিলা কৰিবলৈ এক উপায় হিচাপে সমগ্ৰ বিশ্বতে সম্পদ সংৰক্ষণৰ (Conservation of Resources) কাৰ্যসূচী হাতত লোৱা হৈছে। যিহেতু প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ উদ্‌ঘাটন আৰু ব্যৱহাৰে প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ অৱস্থাত বাৰুকৈয়ে প্ৰভাৱ পেলায়, সেয়ে সম্প্ৰতি প্ৰকৃতি সংৰক্ষণৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে।

সম্পদৰ ব্যৱহাৰ আৰু ইয়াৰ সংৰক্ষণ ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত। সাধাৰণতে **কোনো ধৰণৰ বিনাশ আৰু অপব্যৱহাৰ নোহোৱাকৈ সম্পদৰ সম্ভাব্য পূৰ্ণ ব্যৱহাৰ কৰা কাৰ্য তথা ধাৰণাকে সম্পদ সংৰক্ষণ** (Conservation of Resources) বোলা হয়। অৰ্থাৎ সম্পদ সংৰক্ষণৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল আমি প্ৰকৃতিৰপৰা আমাৰ প্ৰয়োজনীয় সম্পদবোৰ এনেদৰে আহৰণ কৰি ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে যাতে ইয়াৰ দ্বাৰা আমি সকলোৱে বহু সময় ধৰি উপকৃত হওঁ। সম্পদ সংৰক্ষণ বুলিলে অৱশ্যে সম্পদৰ ব্যৱহাৰ নকৰি কেৱল ভৱিষ্যতৰ বাবে সাঁচি ৰখা কাৰ্যকে নুবুজায়। উদাহৰণস্বৰূপে, খনিজ তেল সংৰক্ষণ বুলিলে খনিজ তেল প্ৰকৃতিৰপৰা কোনো ধৰণৰ অপচয় নোহোৱাকৈ মানৱ কল্যাণত সঠিক ৰূপত বহু দিনৰ

বাবে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা কাৰ্যক বুজায়।

যদিও সম্পদ সংৰক্ষণ অনবীকৰণযোগ্য সম্পদৰ লগত বেছিকৈ জড়িত, আচলতে সংৰক্ষণৰ ধাৰণাবোৰ সকলোধৰণৰ সম্পদৰ বাবেই সমানে প্ৰযোজ্য। উল্লেখযোগ্য যে অৰণ্য (নবীকৰণযোগ্য সম্পদ) ধ্বংসৰ ফলত জীৱ-জন্তুৰ আৱাসভূমি তথা জৈৱ-বৈচিত্ৰ্য হ্ৰাস পায় আৰু একো একোটা অঞ্চলৰ পাৰিৱেশিক ভাৰসাম্য বিনষ্ট হয়। সেয়ে সমগ্ৰ বিশ্বজুৰি কিছুমান আপুৰুগীয়া জৈৱিক সম্পদ যেনে— বাঘ, হাতী, গঁড়, ভালুক, ডলফিন, সিংহ আদিৰ সংৰক্ষণৰ বাবে বহু আঁচনি বা প্ৰকল্প হাতত লোৱা হৈছে। তদুপৰি অসমৰ কেইবাবিধো মূল্যৱান উদ্ভিদ যেনে— সৰ্পগন্ধা, ছালকুঁৱৰী, কালমেঘ, অৰ্জুন, অগৰু, চিৰতা, জাইফল, শতমূল, শুকলতি আদি প্ৰায় নোহোৱা হ'ব ধৰিছে। বিলুপ্ত হ'ব ধৰা প্ৰাণীৰ ক্ষেত্ৰত সোণালী বান্দৰ, হলৌ বান্দৰ, বনৰীয়া ম'হ, নল-গাহৰি, শিহু, দেওহাঁহ, ধনেশপক্ষী, বৰটোকোলা আদি বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। লগতে শক্তিৰ উৎস হিচাপে ব্যৱহৃত খনিজ তেল, কয়লা আদি আৰু কৃষি কাৰ্যত ব্যৱহৃত ৰাসায়নিক সাৰ, কীটনাশক ৰাসায়নিক দ্ৰব্য আদিৰ ব্যৱহাৰ দ্ৰুতগতিত বৃদ্ধি পোৱাৰ ফলত এইবোৰ প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ভাণ্ডাৰ ক্ৰমান্বয়ে নিঃশেষ হৈ যোৱাৰ উপৰি বায়ু, পানী আৰু মাটিৰ প্ৰদূষণ ঘটি এক ভয়াৱহ পাৰিৱেশিক সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছে। গতিকে আমাৰ উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়াটো যাতে ক্ষণস্থায়ী নহয় তাৰ বাবে আমি সম্পদৰ মিতব্যয়ী ব্যৱহাৰৰ লগতে প্ৰয়োজনীয় সংৰক্ষণ ব্যৱস্থা হাতত ল'ব লাগিব। উদাহৰণস্বৰূপে, মাটি সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত আমি কৃষিকাৰ্যৰ বাবে মাটি এডোখৰ এনেদৰে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগিব যাতে ইয়াৰ উৰ্বৰতা নষ্ট নোহোৱাকৈ আমি ভাল শস্যৰ উৎপাদন লাভ কৰি থাকোঁ। যদিও মাছ এবিধ নবীকৰণযোগ্য প্ৰাকৃতিক সম্পদ, তথাপি ইয়াৰ দ্ৰুত উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বাবে পৃথিৱীৰ কেইবাটাও বৃহৎ মাছ উৎপাদন অঞ্চলত মাছৰ নাটনিয়ে দেখা দিছে। তদুপৰি যান-বাহন আৰু উদ্যোগ-প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্ৰুত বৃদ্ধি আৰু মানুহৰ বিলাসী জীৱন-যাপন ব্যৱস্থাৰ প্ৰসাৰৰ ফলত অনবীকৰণযোগ্য শক্তি সম্পদ কয়লা, পেট্ৰ'লিয়াম, প্ৰাকৃতিক গেছ আদি নিঃশেষ হ'বলৈ ধৰিছে। এনে পৰিস্থিতিৰ বাবেই সমগ্ৰ বিশ্বতে সম্পদৰ সংৰক্ষণ আৰু ইয়াৰ যুক্তিপূৰ্ণ ব্যৱহাৰ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ হৈ পৰিছে। অন্যথা এই পৃথিৱীত মানুহ আৰু মানৱ সভ্যতা বৰ্তি থকাটো টান হৈ পৰিব।

সমগ্ৰ বিশ্বজুৰি দেখা দিয়া দ্ৰুত জনসংখ্যা বৃদ্ধি আৰু প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ সমস্যা তথা বহু প্ৰাকৃতিক সম্পদ নিঃশেষ হ'বলৈ ধৰা পৰিস্থিতিৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি সমগ্ৰ বিশ্বতে বিভিন্ন পৰ্যায়ত পৰিৱেশ সুৰক্ষা আৰু প্ৰাকৃতিক সম্পদ সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি থকা হৈছে। এনে কাৰ্য সম্পাদনৰ বাবে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয়, ৰাষ্ট্ৰীয়, আঞ্চলিক তথা স্থানীয় পৰ্যায়ত বহু চৰকাৰী-বেচৰকাৰী সংস্থা আৰু সংগঠনৰ জন্ম হৈছে। এই ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ অন্তৰ্গত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় পৰিৱেশ সংৰক্ষণ সংস্থা (International Union for Conservation of Nature চমুকৈ IUCN) বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। ১৯৪৮ চনতে UNESCO অৰ্থাৎ ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ শৈক্ষিক, বৈজ্ঞানিক আৰু সাংস্কৃতিক সংস্থাৰ প্ৰথম সঞ্চালকপ্ৰধান জুলিয়ান হাক্সলেৰ (ব্ৰিটিছ জীৱবিজ্ঞানী) প্ৰচেষ্টাত ফ্ৰান্সত IUCN প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। এই সংস্থাটোৰ মূল উদ্দেশ্য

হৈছে সমগ্ৰ বিশ্বৰ প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশ আৰু প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ সংৰক্ষণ তথা জৈৱ বৈচিত্ৰ্য সম্পৰ্কে অধ্যয়ন, গৱেষণা আৰু প্ৰয়োজনীয় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা। IUCNৰ নেতৃত্বতে WWF for Nature (World Wide Fund for Nature) আৰু বিশ্ব সংৰক্ষণ নিৰীক্ষণ কেন্দ্ৰ (World Conservation Monitoring Centre) স্থাপিত হৈছে। এইদৰে বিশেষ জীৱ-জন্তু আৰু উদ্ভিদ শ্ৰেণী তথা সামগ্ৰিকভাৱে প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশৰ সংৰক্ষণৰ বাবে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়ত বহু সংস্থা-সংগঠনে কাম কৰি আছে। ভাৰতবৰ্ষত এনে কাৰ্যৰ বাবে চৰকাৰীভাৱে পৰিৱেশ, বন আৰু জলবায়ু পৰিৱৰ্তন নামেৰে এটি মন্ত্ৰণালয় (Ministry of Environment, Forests and Climate Change) গঠন কৰা হৈছে। এনে চৰকাৰী সংস্থাই প্ৰাকৃতিক সম্পদ সংৰক্ষণ আৰু পৰিৱেশ সুৰক্ষা সম্পৰ্কীয় আইনো প্ৰণয়ন কৰে। এই মন্ত্ৰণালয়ৰ অন্তৰ্গত স্বতন্ত্ৰভাৱে ১৯৮৬ চনত ভাৰতীয় বন গৱেষণা আৰু শিক্ষা সংস্থা (Indian Council of Forestry Research and Education) গঠন কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰি বেচৰকাৰীভাৱে বিজ্ঞান আৰু পৰিৱেশ কেন্দ্ৰ (Centre for Science and Environment), গ্ৰীণপিচ ইণ্ডিয়া (Greenpeace India), ৱাইল্ড লাইফ ট্ৰাষ্ট অব্ ইণ্ডিয়া (Wildlife Trust of India) আদিৰ দৰে বহু সংগঠনে পৰিৱেশ সুৰক্ষাৰ বাবে অজস্ৰ কাম কৰি আছে। অসমতো অসম বিজ্ঞান সমিতি, আৰণ্যকৰ দৰে কেইবাটাও বেচৰকাৰী সংগঠনে পৰিৱেশ সুৰক্ষা, জৈৱ বৈচিত্ৰ্য সংৰক্ষণ আদিৰ বাবে কাম-কাজ কৰি আছে। ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ আহ্বানত সাধাৰণ মানুহৰ মাজত পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় সজাগতা বৃদ্ধিৰ বাবে সমগ্ৰ বিশ্বজুৰি প্ৰতি বছৰে ৫ জুন তাৰিখে বিশ্ব পৰিৱেশ দিৱস পালন কৰা হয়।

মন কৰিবলগীয়া যে সম্পদ সংৰক্ষণ প্ৰক্ৰিয়াটো নিজে নিজে কাৰ্যক্ষম হৈ থাকিব নোৱাৰে। ইয়াৰ সঠিক ৰূপায়ণৰ বাবে প্ৰয়োজন সুবিবেচিত আৰু সুপৰিকল্পিত আঁচনি। সেয়ে সম্পদ সংৰক্ষণ ফলপ্ৰসূ কৰিবলৈ তলত উল্লেখ কৰা পদ্ধতি তথা ব্যৱস্থাসমূহ আঁচনিত অন্তৰ্ভুক্ত কৰাটো নিতান্ত প্ৰয়োজন ঃ

(ক) বিকল্প সম্পদৰ সন্ধান ঃ কোনো এটা বহুলভাৱে ব্যৱহৃত সম্পদৰ উৎপাদন চলি থকা অৱস্থাতে ইয়াৰ বিকল্প সম্পদৰ সম্ভাৱনা উদ্ঘাটনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় গৱেষণা আৰু জৰীপ চলাই থাকিব লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে কপাহী সূতাৰ পৰিৱৰ্তে কৃত্ৰিম আঁহ; প্ৰাকৃতিক ৰবৰৰ সলনি কৃত্ৰিম ৰবৰ আদি একো একোটা বিকল্প সম্পদ। তদুপৰি অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ যেনে— কয়লা, খনিজ তেল, প্ৰাকৃতিক গেছ আদিৰ ব্যৱহাৰ হ্ৰাস কৰিবলৈ সৌৰশক্তি, জলবিদ্যুৎ শক্তি, বতাহ শক্তি, জৈৱ শক্তি আদি নবীকৰণযোগ্য সম্পদৰ ব্যৱহাৰ

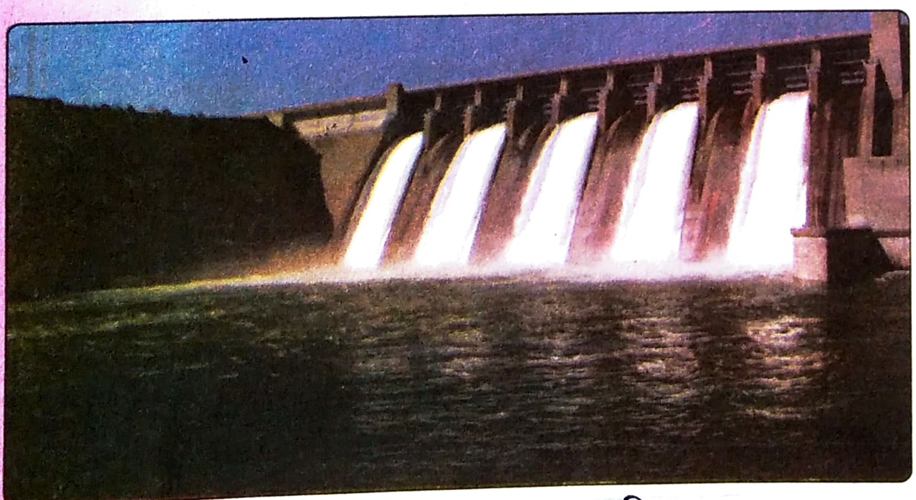

চিত্ৰ ১.৭ ঃ বিকল্প সম্পদ— জলবিদ্যুৎ

বৃদ্ধি কৰিব লাগে (চিত্ৰ ১.৭)।

(খ) পুনৰাবৰ্তন ঃ সীমিত পৰিমাণত থকা কেঁচা সামগ্ৰীৰ ব্যৱহাৰ হ্ৰাস কৰিবলৈ ব্যৱহাৰৰ উপযোগী বৰ্জিত দ্ৰব্য পুনৰাবৰ্তন প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদি পুনৰ্ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে পুৰণি পলিথিন বেগ, প্লাষ্টিক বটল, কাগজ, লোহাৰ সামগ্ৰী আদি পুনৰাৱৰ্তনৰ জৰিয়তে সংশ্লিষ্ট সম্পদৰ কেঁচা সামগ্ৰী কিছু পৰিমাণে হ'লেও সংৰক্ষণ কৰিব পাৰি।

(গ) অভিযোজন বা নৱপ্ৰচলন ঃ অধ্যয়ন আৰু গৱেষণাৰ জৰিয়তে প্ৰকৃতিৰপৰা আহৰণ কৰা সম্পদ ব্যৱহাৰৰ উপযোগী অৱস্থালৈ ৰূপান্তৰিত কৰিবলৈ অভিযোজন বা নৱপ্ৰচলন (Innovation) প্ৰক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে। ৰাসায়নিক সাৰ, ৰাসায়নিক কীটনাশক আদি প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা মাটিত হ'বপৰা ঋণাত্মক প্ৰভাৱ ৰোধ কৰিবলৈ জৈৱ সাৰ, জৈৱ কীটনাশক আদি প্ৰয়োগত বেছি গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিব লাগে।

(ঘ) বৰ্জিত দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ হ্ৰাস ঃ কেঁচা সামগ্ৰীৰপৰা প্ৰয়োজনীয় সম্পদলৈ ৰূপান্তৰ কৰোঁতে বৰ্জিত দ্ৰব্যৰ উৎপাদন সীমিত কৰি ৰখাৰ উপৰি সেইবোৰৰ পুনৰাৱৰ্তন নাইবা পুনৰ ব্যৱহাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিলে যথেষ্ট পৰিমাণে সম্পদ সংৰক্ষণ হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, গছ কাটি কাঠৰ সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰোঁতে সমান্তৰালভাৱে পেলনীয়া কাঠেৰে প্ৰস্তুত কৰিব পৰা আন লঘু বা কুটিৰ উদ্যোগৰ ব্যৱস্থা কৰিলে প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ অপব্যৱহাৰ হ্ৰাস হ'ব। কাগজ কলত কাঠ আৰু বাঁহৰ যি বৰ্জিত দ্ৰব্য উৎপন্ন হয়, সেইবোৰ আন জৈৱিক বা ৰাসায়নিক সামগ্ৰীলৈ পৰিৱৰ্তন কৰাৰ ব্যৱস্থাপনা থাকিলে প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ ওপৰত হেঁচা কমিব।

(ঙ) জ্ঞান আৰু শিক্ষাৰ সম্প্ৰসাৰণ ঃ সম্পদৰ উৎপাদন আৰু ব্যৱহাৰ কাৰ্য সুচাৰুৰূপে পৰিচালনা কৰাৰ বাবে জ্ঞান আৰু শিক্ষাৰ সম্প্ৰসাৰণ অতি প্ৰয়োজন। সম্পদৰ অযথা অপচয় ৰোধৰ বাবে জনসাধাৰণৰ মাজত সচেতনতা বৃদ্ধি কৰিব লাগে।

(চ) সংৰক্ষণ সম্পৰ্কীয় আইনৰ কাৰ্যকৰীকৰণ ঃ সম্পদৰ সংৰক্ষণ কাৰ্যকৰীকৰণৰ বাবে সংৰক্ষণ সম্পৰ্কীয় আইনৰ ব্যৱস্থা কটকটীয়া আৰু সুনিশ্চিত হ'ব লাগে আৰু সঠিকভাৱে ৰূপায়ণ হ'ব লাগে।

(ছ) সম্পদৰ ভঁৰালৰ সঠিক মূল্যায়ন ঃ সম্পদ ব্যৱহাৰৰ ভৱিষ্যৎ পৰিকল্পনাৰ বাবে কোনো সম্পদৰ সঞ্চিত পৰিমাণ সম্পৰ্কে সঠিকভাৱে মূল্যায়ন কৰিব লাগে। ইয়াৰ জৰিয়তে অপ্ৰয়োজনীয় ব্যৱহাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰি আৰু বিকল্প সম্পদৰ সন্ধানতো গুৰুত্ব বৃদ্ধি কৰিব পাৰি।

(জ) সম্পদসমূহৰ ভৱিষ্যৎ প্ৰয়োজন নিৰ্ধাৰণ ঃ সম্পদ এটাৰ বৰ্তমানৰ ব্যৱহাৰৰ মান আৰু জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি ভৱিষ্যতৰ প্ৰয়োজনীয়তা নিৰ্ণয় কৰাটো অতি দৰকাৰ। ইয়াৰ দ্বাৰাও সম্পদৰ অযথা ব্যৱহাৰ তথা অপচয় ৰোধ কৰিব পাৰি আৰু বিকল্প সম্পদ উদ্‌ঘাটনতো দ্ৰুততা আনিব পাৰি।

মূলকথা

অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ সংজ্ঞা ঃ ভূগোলৰ যি শাখাত সম্পদৰ উৎপাদন, বিতৰণ, উপভোগ আৰু বিনিময়ৰ লগত জড়িত মানুহৰ কাৰ্যকলাপ স্থান-কাল সাপেক্ষে অধ্যয়ন কৰা হয়, তাকে অৰ্থনৈতিক ভূগোল বোলে।

অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ কেইটামান প্ৰধান শাখা ঃ সম্পদ ভূগোল, কৃষি ভূগোল, উদ্যোগ ভূগোল, বজাৰ ভূগোল, পৰিবহণ ভূগোল আৰু পৰ্যটন ভূগোল।

সম্পদৰ সংজ্ঞা ঃ মানুহৰ জীৱন ধাৰণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সকলোবোৰ বস্তুকেই সম্পদ বোলা হয়। যিহেতু পৃথিৱীত থকা বায়ু, পানী, সূৰ্যৰ ৰশ্মি, মাটি, গছ-গছনি, ফল-মূল, খনিজ পদাৰ্থ, শস্য আদি আটাইবোৰেই মানুহৰ বাবে লাগতিয়াল, [illegible] এইবোৰ সম্পদ।

সম্পদৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য [illegible] ৰিতা, কাৰ্যকাৰিতা আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ধৰ্ম।

সম্পদৰ প্ৰকাৰ ঃ সম্পদক [illegible]নকৈ তিনিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হয়— প্ৰাকৃতিক সম্পদ, মানৱ-সৃষ্ট সম্পদ আৰু মানৱ সম্পদ।

সম্পদ সংৰক্ষণ ঃ সাধাৰণতে কোনো ধৰণৰ বিনাশ আৰু অপব্যৱহাৰ নোহোৱাকৈ সম্পদৰ সম্ভাব্য পূৰ্ণ ব্যৱহাৰ কৰা কাৰ্য বা ধাৰণাকে সম্পদ সংৰক্ষণ বোলা হয়।

অনুশীলনী

১। অৰ্থনৈতিক ভূগোল কাক বোলে? ইয়াৰ মূল বিষয়বস্তু কি? অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ প্ৰধান শাখাবোৰ উল্লেখ কৰা।

২। অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ পৰিসৰ সম্পৰ্কে চমুকৈ লিখা।

৩। মানুহৰ অৰ্থনৈতিক বৃত্তি বুলিলে কি বুজা? এনে অৰ্থনৈতিক বৃত্তিবোৰ কি কি?

৪। অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ প্ৰধান শাখাসমূহৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে চমুকৈ লিখা।

৫। সম্পদ ভূগোলক কিয় অৰ্থনৈতিক ভূগোলৰ এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ শাখা বোলা হয়?

৬। সম্পদ বুলিলে কি বুজায়? ইয়াৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰা।

৭। 'সম্পদ পৰিৱৰ্তনশীল'— ব্যাখ্যা কৰা।

৮। সম্পদৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে উদাহৰণসহ চমুকৈ আলোচনা কৰা।

৯। সম্পদ আৰু মানুহৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখা।

১০। সম্পদ আৰু বিজ্ঞান-প্ৰযুক্তিৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক চমুকৈ আলোচনা কৰা।

১১। উদাহৰণসহ সম্পদৰ শ্ৰেণীবিভাজন সম্পৰ্কে লিখা।

১২। প্ৰাকৃতিক সম্পদ বুলিলে কি বুজায়? উদাহৰণসহ চমুকৈ লিখা।

১৩। মানৱ-সৃষ্ট সম্পদ কি? উদাহৰণসহ ইয়াৰ ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে চমুকৈ লিখা।

১৪। নবীকৰণযোগ্য আৰু অনবীকৰণযোগ্য সম্পদৰ মাজৰ পাৰ্থক্য কি কি? উদাহৰণসহ চমুকৈ আলোচনা কৰা।

১৫। সম্পদ সংৰক্ষণ বুলিলে কি বুজায়? ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা কি?

১৬। সম্পদ সংৰক্ষণ পদ্ধতি সম্পৰ্কে চমুকৈ লিখা।

১৭। সম্পদ সংৰক্ষণৰ লগত জড়িত সংস্থা আৰু সেইবোৰৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে চমুকৈ লিখা।

১৮। চমুটোকা লিখা ঃ

(ক) সম্পদ
(খ) মানৱ সম্পদ
(গ) সম্পত্তি
(ঘ) নবীকৰণযোগ্য সম্পদ
(ঙ) ব্যক্তিগত সম্পদ
(চ) জাতীয় সম্পদ
(ছ) জীৱীয় সম্পদ
(জ) সম্পদ সংৰক্ষণ
(ঝ) সম্পদৰ পুনৰাৱৰ্তন
(ঞ) IUCN

১৯। পাৰ্থক্য লিখা ঃ

(ক) সম্পদ আৰু সম্পত্তি
(খ) অৰ্থনৈতিক ভূগোল আৰু সম্পদ ভূগোল
(গ) সম্পদ আৰু নিষ্ক্ৰিয় সামগ্ৰী
(ঘ) জীৱীয় আৰু অজীৱীয় সম্পদ
(ঙ) নবীকৰণযোগ্য আৰু অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ
(চ) ব্যক্তিগত সম্পদ আৰু জাতীয় সম্পদ
(ছ) মানৱ-সৃষ্ট সম্পদ আৰু মানৱ সম্পদ
(জ) সম্পদৰ পুনৰাৱৰ্তন আৰু অভিযোজন

২০। শুদ্ধ উত্তৰটো বাছি উলিওৱা ঃ

(ক) তলৰ কোনটো মানৱ-সৃষ্ট সম্পদ?
(১) নদ-নদী (২) খনিজ তেল
(৩) জলসিঞ্চন নলা (৪) অৰণ্য

(খ) তলৰ কোনটো অজীৱীয় সম্পদ?
(১) বায়ু (২) গছ-গছনি
(৩) জীৱ-জন্তু (৪) ভেঁকুৰ

(গ) তলৰ কোনটো অনবীকৰণযোগ্য সম্পদ?
(১) বায়ু (২) পানী
(৩) শস্য (৪) কয়লা

(ঘ) তলৰ কোনটো বিলুপ্তপ্ৰায় প্ৰাণী?
(১) এশিঙিয়া গঁড় (২) নল গাহৰি
(৩) জিৰাফ (৪) মিথুন

(ঙ) IUCN সংস্থাটো কোন আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সংস্থাৰ অন্তৰ্গত?
(১) UNESCO (২) UNDP
(৩) WWF (৪) UNEP